
**ZESZYTY NAUKOWE WYŻSZEJ SZKOŁY PEDAGOGICZNEJ
W BYDGOSZCZY**
Studia Pedagogiczne z. 34

Jan Hellwig
Poznań

**WYCHOWANIE RELIGIJNE JAKO CZYNNIK
INTEGRACJI RODZINY I FORMACJI OSOBOWOŚCI
PRZEZ RODZINĘ**

Problematyka wychowania religijnego była w okresie PRL przemilczana lub analizowana z pozycji krytycznych. Tymczasem niezaprzeczalny jest fakt, że „Wychowanie chrześcijańskie rozwijające się prawie 2000 lat, stało się aż do czasów nowożytnych podstawą tradycji wychowania europejskiego w ogóle...”¹

Sama praktyka a później i refleksja nad wychowaniem religijnym istnieje od początków ludzkości. Łączyła się ona z dywagacjami sofistów na temat czynników rozwoju człowieka. Cała plejada filozofów greckich (np. Platon, Arystoteles, Epikur i in.) wypowiadała swe poglądy na wychowanie w ramach praktycznego zastosowania ich własnych systemów filozoficznych.

Wychodząc z podstaw wiary w jednego Boga chrześcijaństwo rozwinęło zasady wychowania religijnego wnosząc nowe pojęcia i wartości, które stały się podstawą wychowania katolickiego. „Rozumowe wyjaśnianie celów religijnych wychowania chrześcijańskiego oraz procesu rozwoju człowieka pochodzą z filozofii wieczystej (*philosophia perennis*) arystotelesowsko-tomistycznej...”²

¹ S. Kunowski, Podstawy współczesnej pedagogiki, Warszawa 1993, s. 94.

² Ibidem, s. 96.

Celem wychowania religijnego jest kształcenie charakteru moralnego, wier-
nemu nadprzyrodzonemu przeznaczeniu człowieka³.

Człowiek przychodzi na świat w rodzinie, a życie nadprzyrodzone rodzi się
przez Chrztosć Św. w Kościele, następnie wzrasta i zajmuje określone miejsce w
społeczeństwie, które jest zorganizowane jako państwo. Trzy kręgi społeczne re-
alizujące proces wychowania konieczne są, by człowiek rozwinął się pod względem
fizycznym, umysłowym i moralnym. „Tymi społecznościami są rodzina, państwo
i Kościół”⁴.

W Magisterium Kościoła katolickiego od stuleci przypominano, a dokonywało
się to najczęściej przez dokumenty papieskie, „(...) że pierwszymi i głównymi wy-
chowawcami (...) są i powinni być (...) rodzice”⁵. Zjawisko to występuje w szcze-
gólności w XX w., gdyż zdarzały się polityczne dążenia państwa i kierowanej
przez to państwo szkoły, „(...) by pozbawić rodziców części ich uprawnień wy-
chowawczych i starały się zastąpić je programem wychowania dzieci często na
budowniczych jakiegoś ustroju politycznego, czy to na nosicieli jakiejś utopijnej
a sprzecznej z duchem ich domu rodzinnego mentalności...”⁶

Podkreślano z naciskiem, że państwo ma obowiązek chronić prawa rodziny
do wychowania dzieci, udzielać jej pomocy w tej dziedzinie, chronić dzieci, kiedy
rodzina i rodzice zawiodą lub kiedy ich zabraknie⁷.

„Obrona prawa rodziców – zauważa Ojciec Jacek Salij – do kierowania wy-
chowaniem własnego dziecka skłania Kościół do wytrwałego sprzeciwu wobec
zakusów państwa na monopol szkolny”⁸.

Naukę Kościoła o wychowaniu, rodzinie i szkole wyłożył papież Pius XI
w encyklice *Divini illius magistri*, ustalając w niej nowe podstawy katolickiej teorii
wychowania⁹.

³ L. Chmaj, Prądy i kierunki w pedagogice XX wieku, Warszawa 1962, s. 438.

⁴ S. Kunowski, Podstawy..., s. 105.

⁵ O. Jacek Salij OP, Nauka Kościoła katolickiego o wychowaniu dzieci i młodzieży. „Kwartalnik Pedagogiczny”.
Suplement 1992 nr 1/1, s. 13.

⁶ S. Kunowski, Podstawy..., s. 107.

⁷ O. J. Salij, Nauka Kościoła..., s. 14.

⁸ Ibidem, s. 16.

⁹ Ks. M. Banaszak, Historia Kościoła katolickiego. 4. Czasy najnowsze 1914-1978, Warszawa 1992, s. 276.

Papież Jan XXIII w encyklice *Pacem in terris*, w szczególności wydanej w 1965 r. *Deklaracji o wychowaniu chrześcijańskim* przypomniał zdecydowanie o prawie rodziców do wychowania własnych dzieci.

Przemawiając do członków ruchu Focolari 3 maja 1981 r. Jan Paweł II podkreślił, iż „rodzić znaczy zarazem wychować, a wychowywać znaczy rodzić. W człowieku, w którym to, co duchowne i co cielesne, wzajemnie się przenika, przenikają się też wzajemnie dwa wielkie wymiary rodzicielstwa: rodzenie i wychowywanie”¹⁰.

Rolę wychowania religijnego i pedagogiki religijnej podkreślają wszystkie wyznania i wiele nowoczesnych państw w swych ustawach zasadniczych. Eksponują one z jednej strony rolę rodziny w wychowaniu religijnym, z drugiej zaś znaczenie wychowania religijnego dla integracji środowiska rodzinnego.

Ten kontekst podejmują teoretycy wychowania religijnego, a m.in. św. Tomasz z Akwinu, a w czasach nam bliższych m.in. Fryderyk Wilhelm Foerster, czy Jaques Maritain. Ta tendencja widoczna jest również w poglądach Hermana H. Horne’a, który uznaje, iż kapitalizm ani współczesne demokracje nie są przeciwne duchowi chrześcijaństwa i w tych warunkach istnieje możliwość zbudowania na ziemi Królestwa Bożego¹¹.

W 1903 r. amerykańscy katolicy, protestanci i żydowscy nauczyciele religii założyli Towarzystwo Wychowania Religijnego, którego zadaniem było powiązanie ideału wychowania z ideałem religijnym i krzewienie go wśród szerokich rzesz społeczeństwa poprzez rodziny.

Jak to zwykle bywa, po okresach przełomowych następuje wzrost zainteresowania problematyką wychowania religijnego i znaczne ożywienie w tej dziedzinie. Wartości religijne bowiem mają ten atrybut, iż mogą także łączyć ludzi dla realizacji wzniosłych celów. Toteż po I wojnie światowej obserwujemy oświetlanie różnych zagadnień wychowawczych z religijnego punktu widzenia. W tym duchu działali m.in. w Ameryce: Benjamin Kidd, Jan Lancaster Spaldking, Thomas Shields; w Wielkiej Brytanii: Friedrich Hugel; we Francji: Eugene Duthoit, Antonin Eymieu, Franciszek Harmot; w Belgii: dominikanin S. Gillet i Frans de Hove; w Niemczech: Franz Weigl, Anton Heinen, Franz Eggersdorfer, Friedrich Schneider, Joseph Schroteler, Siegfried Behn, Linus Bopp, Stanisław Dunin-Borkowski, Arnold Radema-

¹⁰ Podaje za O. J. Salij, *Nauka Kościoła...*, s. 13.

¹¹ L. Chmaj, *Prądy i kierunki...*, s. 465.

cher, Karl Barth, Emil Brunner, Magdalene von Tilling; we Włoszech: Francesco Oligiati, Domenico Bassi, Antonino Anile, Mario Barbera, Casotti Luigi Stefanini, Aldo Agazzi, Mario Asotti; w Austrii: Rudolf Allers; na Węgrzech: Tihamer Tóth; w Polsce: ks. prof. Konstanty Michalski, Karol Górski, ks. prof. Karol Mazurkiewicz, Jan Stepa, ks. Juliusz Młynarski, Jan Kuchta i in.¹²

Z inspiracji instytucji kościelnych dla potrzeb katolickiego wychowania w rodzinie i szkole rozwinięto pedagogikę katolicką, często zwaną pedagogiką religijną. Za swój cel pedagogika religijna przyjmuje ukształtowanie człowieka wierzącego współdziałającego z łaską boską i rozwijającego swe przymioty fizyczne i duchowe, by stać się w pełni człowiekiem i chrześcijaninem¹³. Ma więc charakter teo- chrysto- i eklezjocentryczny¹⁴.

W tym znaczeniu katechetyce nadaje się pedagogiczny charakter.

Po II wojnie światowej, po krótkim stosunkowo okresie względnie spokojnego rozwoju (Bolesław Bierut m.in. brał udział w nabożeństwach i procesjach) misji Kościoła katolickiego i katolików świeckich w Polsce zrzeszonych w różnych organizacjach katolickich działających przy parafiach, a także stowarzyszeniach społecznych opierających swój program na zasadach chrześcijańskich, pogłębiała się problematyka wychowania religijnego. W tej misji szczególną rolę odgrywała rodzina, która przetrwała swą nadprzyrodzoną więzią wichry wojny i okupacji hitlerowskiej i sowieckiej.

Pod wpływem dyrektyw płynących ze Związku Radzieckiego i rodzimych pomysłów funkcjonariuszy partyjnych i aparatu bezpieczeństwa następowało jednak systematyczne i konsekwentne ograniczanie możliwości działania Kościoła m.in. przez aresztowania kapłanów, pokazowe procesy biskupów, skrytobójcze i jawne mordy, zakaz organizacji kościelnych, nękanie wiernych za publiczny udział w posługach religijnych i życiu Kościoła katolickiego, a także i innych związków wyznaniowych¹⁵.

Teoretyczne podstawy katolickiej edukacji religijnej i pracy wychowawczej katolickiej rodziny wypracowane były w trakcie badań naukowych prowadzonych m.in. na istniejącym nadal, mimo faktycznej okupacji sowieckiej i rodzimego ko-

¹² Ibidem, s. 456-460.

¹³ Ks. M. Banaszak, *Historia...*, s. 276.

¹⁴ S. Kunowski, *Podstawy...*, s. 95.

¹⁵ A. Knocińska, *Chrześcijańskie szkolnictwo wyższe w Polsce po II wojnie światowej*. Temat realizowany w Zakładzie Historii Wychowania UAM.

munizmu, Katolickim Uniwersytecie Lubelskim (KUL – powstał w 1918 r.). Początkowo istniały także dwa wydziały teologiczne na uniwersytetach krakowskim i warszawskim, ale władze państwowe wykorzystały zmiany w organizacji szkolnictwa wyższego dla usunięcia tych wydziałów z uczelni państwowych. W ten sposób powstała Akademia Teologii Katolickiej (ATK) działająca początkowo bez aprobaty Stolicy Apostolskiej. Dopiero status kościelny uzyskał dla niej kardynał Stefan Wyszyński, jako jej wielki kanclerz¹⁶.

W dziale nauki społecznej nauka katolicka zajmuje się życiem rodzinnym, eksponując w szczególności takie problemy, jak rodzina jako społeczność religijna i rodzina i wychowanie. Kościół katolicki z naciskiem podkreśla, iż rodzina różni się „(...) od innych doczesnych społeczności ludzkich, bo jest społecznością religijną przez Sakrament małżeństwa”. W szczególności w dziedzinie wychowania, w tym i wychowania religijnego, podkreśla się rolę i znaczenie kobiety. „Dla Kościoła kobieta i matka stanowiła osobny problem zarówno w jego nauczaniu, jak i duszpasterskim działaniu”¹⁷. Rola kobiety w rodzinie oraz społeczeństwie i Kościele – to dwa podstawowe zagadnienia, które uwzględniono w katolickiej etyce społecznej. W tej kwestii KUL wydał m.in. pracę zbiorową pt. *Rola kobiety w Kościele*, Lublin 1954.

Po polskim październiku (1956 r.) wydawało się, że dzięki zawartemu porozumieniu z rządem zwiększy się swoboda rozwijania ewangelicznej pracy Kościoła. Były to jednak złudne nadzieje. Za kierownictwa Władysława Gomułki, w szczególności w okresie obchodów Millenium doszło do ostrej walki z Kościołem. Podobnie rzecz się miała po objęciu stanowiska przez Edwarda Gierka. Przez cały czas wykorzystywano organizacje pseudokatolickie do wrogich wystąpień wobec hierarchii, powoływano kleryków do służby wojskowej, przerywano peregrynacje obrazu Jasnogórskiego, odmówiono przyjazdu papieża Pawła VI do Polski, wstrzymywano paszporty biskupom na wyjazdy do Rzymu dla spełnienia obowiązku *ad limina apostolorum* itp. W dziedzinie wychowania religijnego dzieci i młodzieży toczyła się nieustanna walka Kościoła z władzami inspirowanymi też z zewnątrz. W 1958 r. minister oświaty nakazał przestrzeganie zasady świeckości szkoły. Usuwano znów krzyże ze szkół i religię ze szkolnego nauczania. W 1972 r. przyjęto ustawę o socjalistycznym wychowaniu młodzieży, która była ważnym komponentem, nastawionego na długi okres czasu, programu ateizacji. Wcześniej uaktywniono działalność Stowarzyszenia Ateistów i Wolnomyślicieli oraz Towa-

¹⁶ Ks. M. Banaszak, *Historia Kościoła...*, s. 245.

¹⁷ *Ibidem*.

rzystwo Szkoły Świeckiej, które dla zespolenia wysiłków połączono w 1969 r. w Towarzystwo Krzewienia Kultury Świeckiej. Wielką aktywność rozwijały pisma antyreligijne, jak np. „Argumenty”, „Fakty i Myśli”, „Człowiek i Światopogląd”, „Wychowanie” i inne.

Ważnym ośrodkiem wychowania ogólnego i religijnego stała się więc rodzina.

Wielki postęp w dziedzinie kształcenia kadr teologicznych dla realizacji m.in. nauki społecznej Kościoła, w tym i wychowania religijnego poprzez rodzinę, osiągnął kardynał Karol Wojtyła doprowadzając do utworzenia Papieskich Wydziałów Teologicznych. Największym osiągnięciem naukowym stała się *Encyklopedia katolicka* wydawana od 1973 r. przez KUL, zaplanowana na kilka tomów oraz *Dzieje teologii katolickiej w Polsce*, wydane w 1974 r.

Może w pewnym stopniu zjawiskiem zaskakującym jest fakt, że idee pedagogiki religijnej rozwijają się intensywnie u naszych zachodnich sąsiadów i to zarówno w aspekcie katolickim, jak i ewangelickim. Zaskoczenie to wiąże się niewątpliwie z tym, że teoretycznie statystyki niemieckie wskazują, iż 50 % Niemców deklaruje swą przynależność do Kościoła ewangelickiego, a drugie 50 % do katolickiego, to jednak znaczna ich część jest indyferentna religijnie.

W tej sytuacji znaczne zaskoczenie budzi fakt, że we wszystkich uniwersytetach istnieją fakultety teologiczne, że działa Uniwersytet Katolicki w Eichstatt, że w Fuldzie istnieje Akademia Papieska, że w wielu wyższych szkołach zawodowych państwowych prowadzone są studia z zakresu pedagogiki religijnej. Takie studia realizowane są także w wyższych szkołach zawodowych prowadzonych przez Kościół katolicki, m.in. również przez zakony Jezuitów i Salezjanów, a także przez rozmaite fundacje ewangeliczne. Jako przykład wyższych szkół zawodowych o charakterze państwowym, które prowadzą Zakład Pedagogiki Religijnej są uczelnie w Esslingen i Ludwigsburgu. W Benediktbeuer Salezjanie, a w Monachium Jezuici prowadzą wyższe szkoły zawodowe. Kościół katolicki lub jego fundacje prowadzą też wyższe szkoły zawodowe w Akwizgranie, Freiburgu, Moguncji, Monastyrze, Monachium, Paderborn, Saarbrücken i innych miastach. Ewangelicki Kościół i jego sponsorzy prowadzą wyższe szkoły zawodowe m.in. w Bochum, Hamburgu, Hannoverze, Reutlingen¹⁸.

W Monastyrze w ramach prowadzonych dyskusji na temat naukowej pedagogiki ukazują się zeszyty pod ogólnym tytułem *Münstersche Gespräche zum The-*

¹⁸ Arbitur- und was dann? Alternativen zum Universitätsstudium. Bez miejsca wydania, 1979, passim.

men der Wissenschaftlichen Pädagogik. Podejmuje się tutaj problemy wychowania religijnego i pedagogiki religijnej w szczególności katolickiej. Inicjatywa spoczywa m.in. w Biskupim Wikariacie Generalnym (Bischöflichen Generalvikariat – Münster) i w jego Oddziale do Spraw Szkoły i Wychowania (Hauptabteilung Schule und Erziehung) oraz w Centrali Kształcenia Konferencji Biskupów Niemieckich w Bonn (Zentralstelle Bildung der Deutschen Bischofskonferenz – Bonn)¹⁹.

W jednym z numerów (Beiheft 1989, Nr 1) m.in. dr Joachim Dikow reprezentujący Wikariat Generalny w Münster podejmuje temat szkół katolickich, dr Reiner Igner zaś z Centrali Kształcenia z Bonn poszukuje odpowiedzi na pytanie „Co czyni szkołę katolicką?” (Was macht eine Schule „katholisch?” Elemente einer nachkonziliaren Theorie der katholischen Schule)²⁰.

Zeszyt 6 tego periodyku poświęcony jest w całości pedagogice katolickiej i nosi ogólny tytuł: „Katholische Pädagogik” oder „Katholische Christen als Pädagogen?” Przynosi on szereg interesujących problemów świadczących o pracach teoretycznych nad kwestiami pedagogiki katolickiej, jak i docenianiu ważności wychowania religijnego w pracy wychowawczej rodziny, Kościoła i szkoły oraz innych instytucji i osób mających wpływ na kształtowanie człowieka²¹.

W niemieckiej literaturze socjologicznej bardzo często nawiązuje się do roli i znaczenia wychowania katolickiego. Profesor Uniwersytetu w Marburgu, jednego z ważnych centrów niemieckiej nauki, Leonhard Froese pisząc eseje o szkole i społeczeństwie duży nacisk kładzie na problemy wychowania religijnego, w szczególności realizowanego w duchu katolickim i wywodzi genezę tego problemu²².

W szczególności rolę wychowania religijnego podkreśla się w niemieckich rodzinach katolickich, realizowanego m.in. przez wspólne praktyki religijne²³.

¹⁹ Münstersche Gespräche zum Themen der Wissenschaftlichen Pädagogik.

²⁰ J. Dikow, Katholische Schule. Ein Ort des Handelns katholischer Christen als Pädagogen. Münstersche Gespräche... Beiheft 1, 1989.

²¹ Heft 5: Die Bedeutung biografischer Forschung für den Erzieher. Joachim Dikow (Hrsg.). Zawiera pięć studiów: Wilhelm Wittenbruch, Die Bedeutung der Lebenslaufforschung für den Erzieher; Werner Loch, Das Vaterbild im Lebenslauf. Möglichkeiten einer Rolle – Schwierigkeiten eines Seins; Irmgard Bock, Die Bedeutung des Lebensalter; Günter Scholz, Biographische Forschung und schulische Praxis – aus der Sicht eines Schulpädagogen; Winifred Ploger, Methodische Probleme und künftige Perspektiven der pädagogischen Biographieforschung.

²² L. Froese, Schule und Gesellschaft Weinheim 1962 passim; por. też Theorie der Schule. Hermann Rohrs (Hrsg.), Frankfurt am Main 1968, s. 124 i in.: T. Wilhelm, Theorie der Schule, Stuttgart 1967, s. 172 i in.; B. Hallensleben, Pädagogik aus dem Geiste der Exerzitien: die Bildungskonzeption des Ignatius von Loyola. Rottenburger Jahrbuch für Kirchengeschichte Jg 14, 1995, s. 11-24 i in.

²³ E. Lemberg, A. Bauer, R. Klaus-Roeder, Schule und Gesellschaft, Darmstadt 1975, s. 95-96.

Z drugiej zaś strony zwraca się uwagę na niedostateczne kształcenie i wychowanie w duchu religijnym²⁴.

Ponieważ bardziej realistyczne zrozumienie nieokreślonych kwestii religijnych jest często trudne i ich przyjęcie wymaga zwykle głębokiej wiary, zwraca się uwagę na korzystną możliwość studiowania życiorysów wartościowych jednostek, które w duchu wiary przeżyły swe doczesne życie albo spisując swe pamiętniki mogą się w dalszym ciągu takim bytowaniem poszczycić²⁵.

W tym celu propaguje się rozwijanie badań biograficznych i autobiograficznych. Problem tworzenia naukowych biografii i autobiografii oraz pisanie pamiętników mogących służyć w przyszłości do tworzenia biografii i rozwijania biografistyki historyczno-pedagogicznej był i jest w dalszym ciągu w niemieckiej historiografii bardzo wysoko ceniony, zważywszy na olbrzymie wartości wychowawcze wynikające ze studiowania biografii i autobiografii²⁶.

Ważna więc rola przypada rodzinie, by w wykazie zalecanej lektury dla jej członków oraz w idei wzbogacania własnej biblioteki domowej znajdowały się wartościowe biografie i autobiografie zawierające etyczne przykłady życia, by je czytano i by stawały się one stałym komponentem rozmów i dyskusji rodzinnych.

Sprawa zresztą nabiera coraz bardziej międzynarodowego charakteru. Ostatni 19 Międzynarodowy Kongres Historyków Wychowania, który odbył się we wrześniu 1997 r. w Dublinie (Irlandia) problemowi wiary, religii w wychowaniu poświęcił swoje obrady. Główny temat kongresu Faiths and Education. Historical and Comparative Perspectives (c. 1500-1997) skupił uwagę uczestników na takich kwestiach, jak:

- Wiara i państwo,
- Wpływ religii na treść i proces wychowania,
- Religia i aktywność misyjna,
- Religia i kierowanie szkolnictwem,
- Wiara i kształcenie nauczycieli,
- Wiara i wychowanie uniwersyteckie,

²⁴ K. Erlinghagen, *Katholisches Bildungsdefizit in Deutschland*, Freiburg, Basel, Wien 1965; Por. też J. Wossner, *Kirche – Familie – Sozialisation*. W: G. Wurzbacher (Hrsg.), *Die Familie als Sozialisationsfaktor*, Heilbrunn 1972, passim. Potwierdzają to też badania amerykańskie, por. np. G. Lenski, *The religions factor*, New York 1963.

²⁵ Por. np. J. Henningsen, *Autobiographie und Erziehungswissenschaft* Bonn 1981, passim (Bogata literatura z tego zakresu).

²⁶ Por. m.in. J. Hellwig, *Prolegomena do historii wychowania*, Poznań 1995.

- Aktywność wychowawcza grup religijnych, sekt itp.,
- Podejście do nauki religii.

Przy prezentacji i dyskusji powyższych zagadnień nie mogło zabraknąć odniesienia omawianych problemów do rodziny, różnych kultur, wyznań, narodowości i przynależności państwowej, różnych ras i stratyfikacji społecznej itp.²⁷ Nie obyło się bez wskazywania i naukowego uzasadnienia, iż wychowanie religijne może być uznane jako ważny czynnik integracji rodziny i formowania osobowości przez rodzinę.

²⁷ *Faith and Education. Historical and Comparative Perspectives (c. 1500-1997). Abstract of Papers. 3 rd-6 th September 1997 National University of Ireland, Maynooth (near Dublin), 1997, passim.*

RELIGIOUS EDUCATION AS AN AGENT OF INTEGRATION OF THE FAMILY AND FORMATION OF A PERSONALITY BY THE FAMILY**Summary**

The author makes an attempt to demonstrate and prove the thesis that 'until modern times Christian education was the basis of tradition of European education in general'. In the teaching of the Catholic Church, for many centuries a special role in this area has been attributed to the family and parents. The author reminds relevant encyclicals by Pius XI and John XXIII as well as John Paul II's teachings.

The article discusses the problems of religious education that were undertaken in writings of West-European and Polish pedagogues after the World War I. Against this background attempts made to work out ends, rules and areas of catholic pedagogy were accentuated. The contribution of various ecclesiastical institutions, including scientific, foreign and Polish ones, to its formation and popularisation was stressed.